

ÜLÉSREND ÉS TÉRHASZNÁLAT SEPSISZÉK REFORMÁTUS TEMPLOMAIBAN

DANIELISZ DÓRA

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest

Absztrakt

A reformáció Európa szerte új templombelsők születését, az egykori terek nagymértékű átalakulását idézte elő. Különösen református templomok esetében születtek olyan, a centralizáló liturgiához alkalmazkodó, téri elrendezések, melyek igyekeztek szakítani az addigi hagyománnyal. A szokásokhoz való erős ragaszkodás, a falvakban mélyen gyökerező hierarchikus rend leképezésének igénye azonban a mai napig állandó. A legtöbb templomban találkozhatunk ezzel a jelenséggel, melyet a legtökéletesebben az ülésrend és térhasználat, a századok óta jelen lévő és formálódó szabályok rendszere juttat kifejezésre. Református templomainkban érzékelhető a kettőség, a protestantizmus újító szellemének és egyféle archaikus társadalmi rend – vagyoni, nemek szerinti és társadalmi státusznál fogva történő elkülönülés – egyidejű megjelenítésének vágya. Székelyföld egy kis szegletében, az egykori Sepsiszek területén – 32 templomépület tanulságait összegezve –, elemezzük a templomi ülőhelyek és a templomi térhasználat rendszerét, figyelembe véve a terület sajátosságait, de egyben tágabb értelmezési lehetőségeknek is teret engedni.

Kulcsszavak

templomépítészet · református · ülésrend · térhasználat · Háromszék · Sepsiszek

1. A KUTATÁS FORRÁSAI ÉS ELŐZMÉNYEI

2015 nyarán, egy tudományos diákköri dolgozat¹ keretein belül, került feltérképezésre a történeti Sepsiszek református templomépítészete, melyben különös hangsúlyt kapott a liturgikus belső tér vizsgálata. A szigorúan vett építészeti kérdések – szerkezetek, stíluskritikai elemzések, térformák és térarányok – vizsgálatán túl a templomhasználattal kapcsolatos megfigyelések is rögzítésre kerültek. A kutatás ezen elemének elsődleges forrását a szájhagyomány útján megőrzött, illetve a mai napig élő hagyományok jelentették. Lelkészek, harangozók, presbiterek és hívek beszámolóiból készült jegyzetek segítették a kutatást, mivel – részben – a jelenben vizsgálható, bárki számára „átélhető” szokásokról beszélünk.

Ezeket túl írott forrásokra is támaszkodhatunk, melynek alapját a kis egyházakban századok alatt felhalmozódott vizitációs jegyzőkönyvek és historia domusok képezik. Ezekben gyakran esik szó a templomi berendezési tárgyakról – egyféle inventárium jelleggel –, átalakítási munkálatokról – például karzatok létesítéséről –, melyen keresztül az egykori térhasználat rendje is felfejthető, valamint szó esik az ülő- és állóhelyek feletti vitákról, pereskedésekről, mely lehetőséget teremt a korabeli ülésrend rekonstrukciójára, elemzésére is.

A kutatás során nagy segítségemre voltak Csáki Árpád kutatásai, különösképpen az, melyben a 17.-18. századi háromszéki templomi ülőhelyek rendszerét vizsgálta.² Szócsné Gazda Enikővel közösen szerkesztett munkája, mely az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveinek feldolgozását tartalmazza, valamint Buzogány Dezső és Sipos Gábor hasonló munkája, mely a Sepsi Református Egyházmegye 18. századi egyházi jegyzőkönyveit teszi közzé, a tanulmány alapját képezték.

2. TÁRSADALMI ÉS SZERVEZETI HÁTTÉR

A falusi református templomtérre úgy érdemes tekintenünk, mint a falu, a társadalom kicsi mására, mely gondolat számtalan értelmezési lehetőségnek teremt alapot. Csáki Árpád is hangsúlyosan említi, hogy „A székelyföldi egyházi viszonyokat szorosan meghatározzák a politikai, társadalmi valóságok. Jó példa erre a templomi ülésrendek kérdése...”³ Tehát ahhoz, hogy valóban világos képet rajzolhassunk a székelyföldi templomokról, meg kell értenünk azt a közösséget, mely ezeket az épületeket életre hívta.

Balogh Judit a székely nemesség kialakulását vizsgáló munkájában tárja elénk a székely társadalmi rend változásaival kapcsolatos gondolatait.

A középkorban – egészen a 16. század beköszöntéig – a székely nemzet kollektív nemességtudattal rendelkezett, így nem értelmezhető a közösségen belül a klasszikus értelemben vett nemesség.⁴ Az egyén a közösség részeként értelmezte saját szerepét.⁵ Sajátos jogokkal és kiváltságokkal rendelkező katona-nemzet képét kell látnunk magunk előtt, melyen belül a hadviselés mikéntje határozta meg a társadalom tagolódását, lóval katonáskodó (lófő) és gyalogos katonákra, illetve nagyobb hatalommal bíró primorokra (főnépekre) osztva azt.⁶

1562-ben a – fejedelmi nyomásra született – segesvári végzések hoztak nagyobb mértékű változást az addigi – középkori – társadalom felépítését tekintve. János Zsigmond erdélyi fejedelem célja a községek jobbagysorba való süllyesztése volt, mely jelentette például – a főrendűeket leszámítva – az állandó adóterhek bevezetését, de egyben a kötelező és folyamatos hadviselés megszüntetését is. Érzékelhető, hogy e végzések az addig megszokott életmód és társadalmi rend felszámolását sürgették. Balogh Judit ezen túl rámutat arra is, hogy a – végzések ellenére – még a 19. század közepén is őrizte a

1 Danielisz Dóra: *Sepsiszeki református templomok téralakítása a XVI-XIX. században*. Forrás: <http://tdk.bme.hu/EPK/eptort3/Sepsiszeki-reformatus-templomok-teralakitasa-a>

2 Csáki Árpád: *Templomi helyek rendszere Háromszéken a XVII-XVIII. században*. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/I. Konferencia Pápán, 2002. június (Veszprém, 2004)

3 Csáki 2004, 159.

4 Balogh 2005, 3-5.

5 „A székely társadalom – vagy ahogyan magukat hívták, a székely nemzet – tagjai önmagukat, mint a közösség tagját definiálták, meghozzá három szinten. Az első szint a helyi közösség, a falu szintje volt, a másik a szék, a harmadik pedig a székelység összességét jelképező székely nemzetgyűlés (...) A közösség szervezőereje a faluközösség, amely jogilag egyenlő katonákból áll. Hadba vonulás esetén a székely a falubelijeivel együtt vonult hadba...” Balogh 2005, 4-5.

6 Balogh 2005, 4.

székelység a szabad paraszti társadalom jellegzeteségeit⁷, tehát az „átváltás” nem ment végbe rögtön és maradéktalanul.

A dátumokat tekintve látnunk kell, hogy a hagyományosnak mondható székely társadalom bomlasztására tett első kísérletek – a 16. század közepén – éppen a reformáció Székelyföldön való meghonosodásával egy időben történtek és ennél fogva nem zárható ki, hogy e történések egymással összefüggésben álltak.

Egyrészt láthattuk, hogy a székely embert a harcias szellem, a faluhoz – egy közösséghez – való erős ragaszkodás, illetve az önrendelkezés jogához való természetes vonzódás jellemzi. Ezek a tulajdonságok párhuzamba állíthatóak a reformáció által képviselt gondolatokkal, s különösen a kálvini, illetve a Dávid Ferenc-féle irányzatokkal. Utóbbiak jellemzője a katolicizmussal szembeni harcias fellépés – a lutheri irányzat mérsékelt hozzáállásával szemben –, illetve a református egyház szervezeti felépítése, mely mikro szinten – a falun belül – önfenntartó és önrendelkező közösségek laza kapcsolatából épül fel.

A terület reformációjával kapcsolatban csak igen bizonytalan állításokat fogalmazhatunk meg, mivel a protestáns egyházszervezetek megalakulását jóval megelőzte az új liturgiák átvétele, melyek pontos idejére sok esetben csak következtethetünk. Kutatásaink alapját Juhász István, illetve Csáki Árpád munkássága szolgáltatja.

Háromszéken az 1550-es évekre vélhetően a lakosság többsége a magyar lutheránus egyház híve lett, majd pár évtized különbséggel református, unitárius, majd újfent református hitre tért.⁸ Azt meg kell jegyeznünk, hogy a korai időkben nem találunk éles határvonalat az egyes protestáns irányzatok között, olyannyira nem, hogy példaként a Rikánbelői Kommunitás intézménye (1616-1888) századokon át tömörítette a terület református és unitárius egyház-közösségeit, lelkészeit és tanítóit.

Háromszék protestáns egyházmegyei felosztására első ízben 1606-14 között került sor, de a „végleges” egyházmegyei felosztás csak 1654-ben jött létre, mely területileg is a széki közigazgatási rendszer határaihoz⁹ – tehát ismét egy megszokott rendszerhez – igyekezett igazodni.

3. A REFORMÁTUS TEMPLOMBA LÉPVE

A reformáció után a tér irányultságát többé nem egy kitüntetett hossz tengely, hanem egy kitüntetett központ határozta meg. Ez a gondolat szépen párhuzamban állítható a kor tudományos világképével. Ez nem meglepő, hisz minden vallás teológiai felépítésében benne rejlik a korszellem, mely világra hozta. A templom megszűnik szent helynek lenni. Csak a közösségben megélt hit, az istentisztelet kölcsönözhet egyfajta szentséget a térnek, de ez sem vonatkoztatható az épületre, illetve a benne található tárgyakra. A reformált irányzatok tehát kevesebb misztériumot vonnak a liturgikus cselekmények és az épület köré.

A középkori római katolikus templombelsővel összehasonlítva a belső terek egyszerűbbé válnak, de semmi esetre sem unalmasak, a díszítőművészet más formáit alkalmazzák csupán. A képek, színek és formák iránti igényük nem csökken a híveknek, így egyetemes kánon híján, a néphagyományokban gyökerező alkotások jönnek létre, melyek egyfajta szintézisei az aktuális korstílusnak és a népművészetnek.

A református liturgikus tér centrumát a szószék és előtte, a templom piacán¹⁰ elhelyezkedő Úr asztala jelölik ki. A szószék mellett helyezkedik el a Mózes-szék, a lelkészek ülőhelye. A hívek padjait a szószék és Úr asztala által kijelölt központ felé fordítva helyezik el. A karzat vagy karzatok kialakítása általában igen változatos, mondhatjuk a protestáns építészet tipikus térformáló eszközei, az orgona is általában itt található.

A következőkben azonban az eddig elhangzottakkal szemben tekintsük meg, hogy az időbeni változásokat is figyelembe véve, milyen példákat vonultatnak fel templomaink.

3.1. Az időben változó templomtér

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár jelen alkalommal csak a máig gyakorlott templomi ülésrend hagyományai kerülnek részletes elemzésre, de szem előtt kell tartanunk, hogy a társadalmi változások és a reformáció hatására a templomtér is folyamatos átalakuláson ment keresztül. Tévedés lenne kijelenteni azt, hogy a ma látható állapotok állandónak tekinthetők.

7 Balogh 2005, 3-5.

8 Csáki 2011, 16.

9 Vizitáció 2005, 7-8.

10 Balogh 3-5.

Először is megfontolandó Csáki leírása a 17.-18. századi háromszéki templomterekről:

„A templomban tehát mindenkinek megvolt a családi birtokként örökölt, az egyházközségtől taxás székként „bérelt” vagy a vizitációk által kijelölt, jól körülhatárolt ülő- vagy álló helye. Mindez a hagyományos székelési társadalmi rendet tükrözte. Elöl ültek a nemesek (patrónusok), akiknek saját szék vagy pad készíttetése is megengedett, utána a lófők és darabontok, majd a közszékelők és legutoljára a parasztok, jobbágyok. A székelési határőrsegek felállításával azonban az ülésrend újra módosul...”¹¹

Ebből a pár sorból is kitetszik, hogy egykor milyen összetett volt nem csak a társadalmi rétegződés, de már a templomi helyek rendszere is, mely teljes mértékben más belső tereket feltételez a megelőző korokban.

A helyhez kötött ülőhelyek – állandó padok – megjelenése – például csak a 18. századtól mondható általánosnak, de az egyház még ekkor is küzdött a templomi ülőhelyek rendszabályozásával – leginkább a fizetett helyek ellen való fellépés és a helyek halmozása értendő ez alatt –, melyet az alábbi 1741-ből való idézet példáz:

„Minthogy a templom Isten háza és abban levő székek Isten dicsőségére valók, és senki egy privatus ember is magának jusst nem vehet azoknak hatalommal való bírására, sem valamely ecclesianak is hatalmában nem lehet azoknak dispositioja (...) Ez okon a Szent Generalis Visitatio, hogy a székek iránt való minden veszekedés az ecclesiákban (...) tollálltassék. A templombeli székekről végezi s rendeli, hogy az ecclesia publicus sumptusból csináltasson közönséges székeket, mellyekhez senkinek privata praetensioja ne legyen, hanem csak mint ecclesiabeli emberének, és ki-ki az ecclesiában a maga caractere szerint járjon azokban (...)”¹²

Nem csak az ülőhelyek, de a karzatok megformálása, funkciója sem volt időben állandó. Anyaguk, valamint térben való elhelyezkedésük is módosulhatott az idők folyamán. Az orgonák megjelenésével az addig a gyülekezetnek helyet adó karzatok új funkciót kaptak, vagy új karzatok épültek. Ezzel kapcsolatban érdekes megjegyzés lehet, hogy az orgonák tömeges megjelenését megelőző századokban a református istentiszteletet énekszóval kísérték. A kántor az úgynevezett éneklőpulpituson, más szóval éneklőszéken foglalt helyet, mely a templom piacán vagy a karzaton

álhatott.¹³ Az éneklőszékek felhívják a figyelmet arra, hogy a korábbi terekben akár ma már nem használatos, de korábban központi szerepet betöltő tárgyakkal is számolnunk kell. A templomi berendezés témakörét elemezve még egy jelenséget kell említenünk, mivel a legáltalánosabb vélekedések szerint a katolikus liturgia kellékei, berendezési tárgyai és a tiltott ábrázolások a reformációt követő századokban kikerülnek a protestáns lett templomtérből, mivel azok szellemi tartalma és funkciója a református teológiával összeegyeztethetetlen. Jogosan gondolhatnánk, hogy a 16-17. századok folyamán az átalakítások nagyrészt végbemennek, hisz ez a már meglévő terek átalakításának legegyszerűbb eszköze. A református teológiának azonban a megszokás és a hagyomány több esetben is ellent mond. A régi fotosmartonosi református templom 1735-ös Urbariumában olvashatjuk, hogy egyebek mellett „Insuper a templomhoz való gyónató és egyéb substantciák megvannak sine diminutione.”¹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy különösen a vidéki gyülekezetek még a 18. században is őriztek katolikus hagyományokat –, mint például a gyónás – és a régi templomi berendezéstől teljes mértékben nem vagy csak igen nehezen váltak meg.

Az itt élő székelység gondolkodásmódja nem változott meg a reformált hitre való áttérés után. A megállapítással a szakirodalom is él, miszerint az sem ritka, hogy a református közösségek olykor még a katolikusoknál is tovább megőriznek meg archaikus templomi szokásokat, hagyományokat.¹⁵ A legtöbb faluban máig élő templomi ülésrend és térhasználat ennek egyik legszebb példája.

3.2. A térhasználat általános jelenségei napjainkban

Sepsiszéken meglehetősen egységes szokásrend uralkodik a templomi térhasználat területén. A templomoknak legtöbb esetben egy déli és egy nyugati bejárata van. Ezek két tengelyt jelölnek ki a templomtérben belül, melyeknek nagyjából a metszéspontjában található a liturgikus tér központja, a templom piaca¹⁶. A szószék – a leggyakrabban – az északi falon, a Mózes-szék e mellett, az Úr asztala közepén kap helyet. Egyéb liturgikus elem, például keresztelő

11 Csáki 2004, 155.

12 Vizitáció 2005, 220.

13 Ősz 2008

14 Vizitáció 2005, 104.

15 Magyar Néprajz VII. 1990

16 Ezzel a kifejezéssel illetik e vidéken a liturgikus téri központot, melyen az ehhez köthető tárgyak – szószék, Mózes-szék, Úr asztala – találhatóak.

medence, nem található a térben. A liturgikus cselekményekhez szükséges tárgyak a vizsgált templomok esetében mindig mobilak.

A legáltalánosabb rend szerint, a déli kapun – tehát a főbejáraton – belépve a szószékkal szemközt állva a szemlélő jobb keze felől található a férfiak oldala, mely legtöbb esetben a templom keleti felébe, a „szentélybe” esik. A nők a nyugati bejáraton léphetnek be a templomba, ők a templom nyugati felében, tehát balkéz felől kapnak helyet. A nők között kiemelt helyen ül – általában az első pad első székén – a lelkész felesége. Amennyiben a szószékkal szembe fordított padosorok is találhatóak a templomban, akkor azok sokszor kitüntetett személyek, idős férfiak, presbiterek, vendégek, konfirmandusok vagy házasság, keresztelő esetén az érintett családok ülőhelyei.

Gyakori eset, hogy a gyermekek megkülönböztetett helyen ülnek a templomban. Bitán a padosorok előtti kis padokon, Bikfalván a lelkészhez legközelebb eső helyen, Kálnokon a szentélyben. A sepsiszentgyörgyi vártemplomban a múlt század közepén még szokásban volt, hogy a gyermekek a karzaton foglaltak helyet. Árkoson ez a szokás a mai napig gyakorlatban van. Ebben a gesztusban az a hagyomány fedezhető fel, miszerint a még nem beavatott személyeket elkülönítik a hívóktól, akik csak az önkéntes hitvallás – konfirmáció – letétele után foglalhatnak helyet a többiek között.

Az előbbieket leszámítva, a karzatokon legtöbb esetben a fiatal, nőtlen férfiak, orgonakarzat esetén a kántor és segédje foglalnak helyet. Előbbi esetben legénykarzatról beszélünk. A bitai templom érdekessége, hogy a legényeknek külön, kívülről nyíló feljárat vezet fel a karzatra, mely a nők oldala felett található. Ennek praktikus oka, hogy az istentisztelet alatt semmi se vonja el figyelmüket az igehirdetésről.

Sok templomban érzékelhető a társadalmi megbecsülés tükrében kialakított ültetési rend, melyet csak félve nevezhetünk főúri reprezentációnak, mivel láthattuk, hogy a társadalmi tagolódás nem a hazánkban vagy Nyugat-Európában megszokott képletekkel írható le. Az egyes templomokban felbukkanó „hely-nevek” azonban, mint például a málnási „Kiss György padja” vagy az illyefalvi „Petke-pad”, utalnak egy hasonló jelenség meglétére.

A vizsgált templomokat két csoportba oszthatjuk, az alapján, hogy a bennük elhelyezkedő templom piaca a teret maga köré szervezi, centralizáló módon – a szószék ekkor a templom egyik hosszfalának közepén, illetve a diadalíven található –, vagy a teret a római katolikus templombelsőkhöz hasonlóan

egy kitüntetett pont felé lineárisan szervezi – ekkor a szószék az egykori szentélyben vagy későbbi jelképes szentélyimitációban kap helyet.

3.3. Centralizáló téri rendszerű templomok ülésrendje

A helyszíni kutatások igazolták azt a sejtést, hogy Sepsiszek református templomaiban a centralizáló ülésrend szinte egyeduralkodó. A 32 vizsgált épületből 28 ezzel a téri elrendezéssel bír, sőt a ma axiális elrendezést tükröző maksai templom is az 1986-os földrengés miatt szükséges átalakításokat megelőzően centralizáló rendszerű volt.

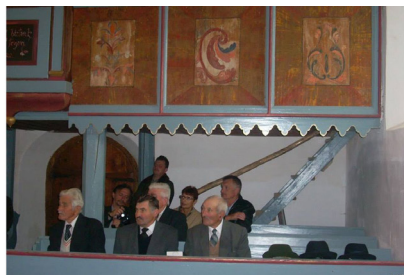
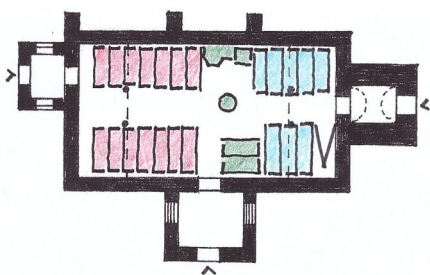
A következőkben néhány jellegzetes épület példáján keresztül kerül bemutatásra a centralizáló elrendezés két féle kialakítása és azok jellegzetességei.

A templomok haránt irányú bejáratával szemközt található szószék köré – mondhatni félkörben – szerveződő tereket találunk Aldoboly, Árkos, Bikfalva, Bitá, *Egerpatak*, *Eresztevény*, Étfalva, Fotosmartonos, Kálnok, Kilyén, Komolló, Málnás, Réty, *Sepsibesenyő*, Sepsikőröspatak, Sepsimagyarós (1. ábra), Sepsiszentkirály, *Szacsva*, Szotyor (2. ábra) és Zoltán templomaiban.¹⁷

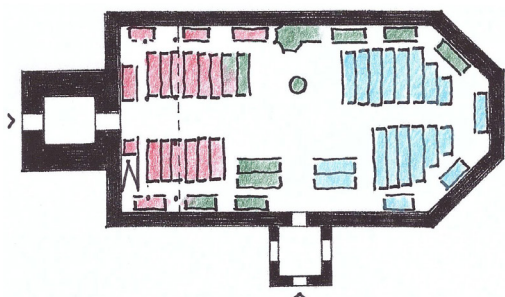
Ezekben az esetekben az általánosan már ismertett rend van érvényben, miszerint a férfiak a keleti oldalon – általában a szentélyben –, a nők a nyugati oldalon foglalnak helyet, haránt irányú padosorokban pedig kiemelt személyek. A sepsimagyarósi templomban (1. ábra) szokásban van, hogy a női és férfi oldalt is kettéválasztják, a templom északnyugati sarkában az idősebb, férjezett nők, a délnyugatiban a lányok ülnek. A férfiak oldalán, északkeleten a fiatalabb férfiak, legények, délkeleten az idős, köztisztviselő álló férfiak foglalnak helyet. A szószékkal szemkötti padosorokban a gyermekek és konfirmandusok ülnek, a nyugati karzaton a vendégek, a keleti orgonakarzaton a kántor és segédje.

Az eddig ismertett centralizáló esetek közül fordított ülésrend lép életbe, abban az esetben, ha a templom „nyugati szentélyes”, melyre példa a szacsvai és málnási református templom. Itt keleti és déli bejárattal találkozunk, a nők a „szentélyben”, a férfiak a keleti oldalon kapnak helyet, tehát a férfiak ülésrendjében hangsúlyosabb, hogy a keleti oldalon üljenek, mint hogy a szentélyben.

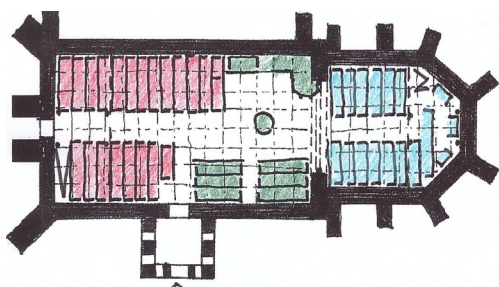
17 A dúlt betűvel szedett falvak templomai egykor a Seps Református Egyházmegyéhez tartoztak, ma az egyesített Kézdi-Orbai Református Egyházmegye részei.

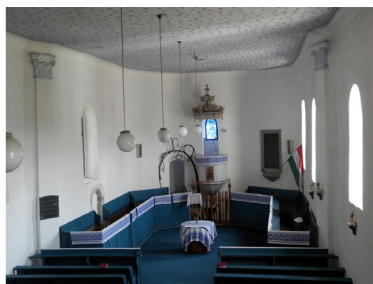
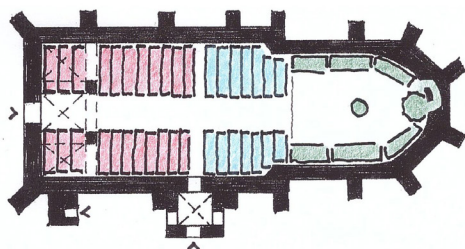
- 01 A sepsimagyarósi református templom alaprajza a templomi ülésrend jelölésével. Mellette a templomtér használat közben, az idős férfiak oldala. Jelmagyarázat: rózsaszín=nők, kék=férfiak, zöld=kiemelt ülőhelyek és liturgikus tárgyak. (2015 és 2013)

- 02 A szotyori református templom alaprajza a templomi ülésrend jelölésével. Mellette a templombelső képe. Jelmagyarázat: rózsaszín=nők, kék=férfiak, zöld=kiemelt ülőhelyek és liturgikus tárgyak. (2015)

- 03 A gidófalvi református templom alaprajza a templomi ülésrend jelölésével. Mellette a templombelső képe. Jelmagyarázat: rózsaszín=nők, kék=férfiak, zöld=kiemelt ülőhelyek és liturgikus tárgyak. (2015)

- 04 A sepsibodoki református templom alaprajza a templomi ülésrend jelölésével. Mellette a templombelső képe. Jelmagyarázat: rózsaszín=nők, kék=férfiak, zöld=kiemelt ülőhelyek és liturgikus tárgyak. (2015)

A sepsibesenyői templom északi és keleti bejárataival kevésbé zavarja meg a fentebb ismertetett általános szokásrendet, itt annyi a különbség, hogy a déli bejárat szerepét az északi veszi át.

Szotyorban és Bikfalván hatalmas, 19. századi templommal találkozhatunk, melyek építéséhez nagyban hozzájárultak bizonyos köztisztelőnek örvendő családok. A szotyori templom (2. ábra) kapcsán a reprezentáció, illetve a társadalmi rétegződés templomi megjelenésére hívnánk fel a figyelmet.

Szotyor esetében a Donátokat, illetve a Szabókat említhetjük, mint kitüntetett figyelemben részesített családokat. A szotyori templomot alaposabban megvizsgálva látható, hogy a régi vártemplomból átmenett díszes hátszpadokat a fal mentén körben helyezték el a térben. Ennek jelentősége abban áll, hogy napjainkban is a Donát-Csiszér családok a szentély északi és északkeleti oldalára eső hátszpadokban foglalnak helyet, míg velük középpontosan tükrözve, a templom délnyugati sarkában ülnek a Donát-Csiszér családok nőtagjai. A női oldalon említésre méltó továbbá, hogy az északi női padosorok első sorában szintén Donátok, mögöttük a Szabók foglalnak helyet. A már a bitai templomban is említett praktikus okok miatt, a karzaton a konfirmált, de még nőtlen legények ülnek a női – nyugati – oldal felett.

A szotyori templomban érdekes esetet tárt elénk Berszán Sándor lelképásztor. Egy vasárnapi istentisztelet alkalmával a Szabó család egy idős, megbecsült nőtagja nem jelent meg a templomban, s egy idegen asszony ült a helyére – ki vélhetően nem ismerte a falu szokásait –. Az istentisztelet végén a templomból kilépve többen támadtak a tudatlan asszonyra, mivel cselekedetével megsértette a család becsületét. Ebből érezhető, hogy a templomi ülésrend szigorú szabályait megszegőket a mai napig elítélik. Ha nem is az egyházi törvények értelmében, de a népi szokásrendben a tisztelet megadásának meg van a maga rendje.

Centralizáló, de a diadalíven található szószékkel rendelkező templomaink találhatóak Angyalos, Gidófalva (3. ábra), Illyefalva és Lisznyó falvakban. A gidófalvi és lisznyói templom középkori alaprajzi formájával egy korai – közvetlenül a reformáció utáni – térbeli adottságoknak is lehet tükrö. A két templom ülésrendje is szinte azonos képet mutat, a szentélyben – keleten – a férfiak, nyugaton a nők foglalnak helyet, míg a harántpadokban a presbitérium tagjai ülnek.

3.4. Axiális téri rendszerű templomok ülésrendje

A több tucat centralizáló templom gyűrűjében kisé zavart keltenek, azok a – leginkább Észak-Sepsiben található – templomok, melyek közül több megőrizte a hossz tengelyes elrendezést.

A tengelyes elrendezésre példát Málnás, Kökös, Oltszem és Sepsibodok református templomai szolgáltatnak. Oltszem esetében a korábban ismertetett rendszer van érvényben, miszerint a szószékkel szemközt állva, jobbra a férfiak, balra a nők foglalnak helyet. A bodoki templom (4. ábra) esetén azonban a déli bejárat által kijelölt észak-déli haránttengely és a szentély diadalívei között kifeszülő képzeletbeli sík osztja három részre a teret. Eszerint leghátul foglalnak helyet a nők, a templomhajó elülső felében a férfiak.¹⁸ A szentélyen belüli elrendezés azonban mindkét esetben centrális, az Úr asztala körül a liturgiához kötődő berendezési tárgyak, a lelkészek, presbiterek ülőhelyei a fal mentén körben helyezkednek el.

A bodoki templom kapcsán említésre méltó, a szentélyben található két igen díszesen faragott pad. Ezek – feltételezhetően – a Mikó család ülőhelyei lehetettek, kik a templomnak örökös patrónusai voltak. A padok szépen példázzák a főúri reprezentációt.

3.5. A megérkezés és távozás rendje

Csak említés szintjén szólnánk a templomi tér megközelítésével kapcsolatos szokásokról, melyek a térhasználattal szoros összefüggésben vannak.

Mint fentebb már említésre került az általános rend szerint a nők a nyugati a férfiak a déli bejáraton át léphetnek a templomtérbe, Lisznyóban a módosaké a déli, a szegényebbeké a nyugati kapu.

Kálnokon sikerült jegyeznünk a templomi megérkezés és kivonulás legszigorúbb rendjét, mely azt is előírja, hogy a hívek életkoruk és nemük szerint hogyan léphetnek be, illetve hagyhatják el a teret. Bevonuláskor -, melyhez már csak a déli kaput használják – elsőként a legidősebb nő lép be a térbe, majd az életkor szerint utána következnek, utánuk a férfiak legidősebbje következik, majd pontos életkor szerint az egyre fiatalabbak. Kivonuláskor elsőként a lelkész – ebben az esetben lelkész asszony – távozik, majd a nők a legidősebbtől a legfiatalabbig bezáróan, végül

18 Egyebek mellett a közeli evangélikus területek jellegzetessége a hasonló templomi ülésrend. Utóbbi Roth Levente sepsibodoki lelkész szíves közlése.

a férfiak azonos rend szerint, legutoljára a gyermekek – a még nem konfirmáltak – hagyják el a templomot. A maksai, bodoki, bikfalvi és a rétyi templomban a távozás sorrendje szintén a nőket részesíti előnyben, majd a férfiak és – Bikfalva esetében – a gyermekek következnek, Rétyen az első férfi csak akkor kelhet fel helyéről, ha az utolsó leány is távozott.

Több helyen azonban az idősebb férfiaknak jár az a megtiszteltetés, hogy a templomba először léphessenek be vagy hagyhassák el azt. A szotyori, a fotosmartonosi, a kökösi, a lisznyói és a sepsimagyarósi templomban távozáskor elsőként a legidősebb férfi hagyja el a templomot, majd a korban utána következők, utánuk a legények, majd az asszonyok, végül a leányok.

Bár a megérkezésnek és távozásnak egységes rendjét a vidéken nem tapasztalhatjuk, de ebben is megnyilvánul a falusi társadalom hierarchikus rendje és az ahhoz való ragaszkodás.

4. ÉRTÉKELÉS

A fentebb ismertetett kutatási részeredmények igyekeznek a megszokott kutatási módszerektől eltérően a templomi ülésrendet és térhasználatot az építészettörténet szempontjából elemezni, bővítve azt az ismeretanyagot, amit a forrásként használt történeti, néprajzi és levéltári kutatások eddig feltártak előttünk.

Az építészettörténet ilyen irányú bevonása a tárgyalt témakörbe több szempontból is releváns. Egyrészt a templomok térhasználati mintái a belső térformától nem függetlenek (5. ábra). A hagyományos diadalívvvel szűkülő, a hajónál keskenyebb szentéllyel rendelkező templomokban gyakoribb megoldás a diadalívre helyezett szószék, mely által a térhasználat – centralizáló, de – a „szentély” felé sodró elrendezést mutat. Ezek a templomok nagyrészt egy középkori alaprajzi elrendezést tükröznek, de nem csak középkori eredetű templomok esetében jellemző ez a megoldás, hasonlóan archaizáló elrendezéssel épületek a türelmi rendeleti templomok is.¹⁹

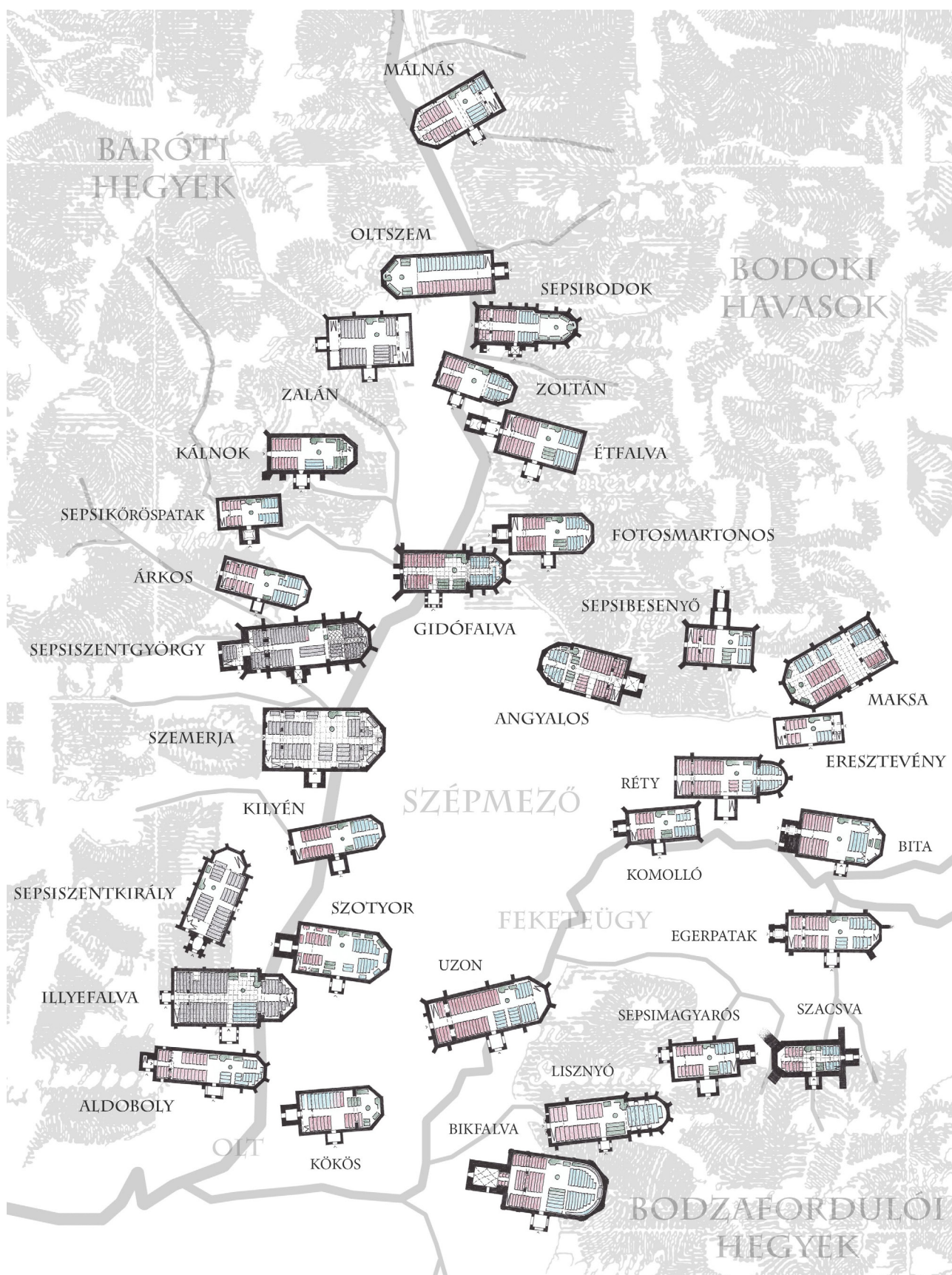
A kisszámú axiális elrendezésű templomról nem vonható le az alaprajzi formához kapcsolódó biztos következtetés, de annál inkább szembetűnő, hogy ilyen

típusú épületekkel a szék peremvidékein találkozhatunk (5. ábra). Ennek oka lehet a bodoki és oltszemi templom esetében a csíki római katolikus területek közelsége, esetleg felmerül a kérdés, hogy a Mikó család – mint e vidék bebíró birtokosai és a templomok patrónusai – befolyással lehettek-e a templomok belső téri elrendezésére. A kökösi templom esetében talán a szász evangélikus erődtemplomok – mint Prázsmár és Szászhermány – területi közelsége is magyarázhatja az axiális elrendezés megtartását, illetve – ebben az esetben – mintát adhatott a mai templom helyén álló korai protestáns fatemplom.

A nagyobb téri összefüggéseken túl megállapíthatjuk, hogy a mai napig fontos szerepet tölt be a templomi ülésrendben a nemek szerint való elkülönülés – ez a városi gyülekezeteket, mint Szemerja vagy Sepsiszentgyörgy, leszámítva mindenhol látható – és utóbbi tájolóshoz fűződő viszonya. A férfiak oldala legtöbb esetben keleten, a szentélyben vagy jelképes keleti poligonális lezárással található, ezzel vélhetően hangsúlyozva társadalmi megbecsülésüket a közösségen belül. Tetten érhető továbbá a vagyoni differenciálódás szerinti ültetés, mely leginkább családok szintjén értelmezhető. Az egykori katonai társadalmi tagolódás nyomai ma már nehezen lelhetőek fel az ülésrendben.

Megfontolandónak tartjuk azonban, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokra támaszkodva, illetve az eddig esetleg feldolgozatlan forrásokat és az épületkutatás nyújtotta lehetőségeket felhasználva, a jövőben vállalkozzunk egy korabeli templomtér elvi rekonstrukciójára, mely tükrözi a reformáció első századaiban Háromszéken működő református templomok belső téri felépítését.

¹⁹ Ebben az esetben – a mezővárosi rangot (1578-1842) is viselő település jelentőségét szem előtt tartva – Illyefalva templomát (1782-1785) mintaadónak tekinthetjük a vidék templomépítészetiében. Szembetűnő, hogy éppen e templom épülését követően hasonló archaizáló elrendezéssel és a szentély felett boltozatos kialakítással épületek Zoltán (1792), Angyalos (1795-1800) és Kökösi (1799-1803) templomai.

05 A vizsgált református templomok térbeli elhelyezkedése, tájolása és a templomi ülésrend jelölése. (Jelmagyarázat: rózsaszín=nők, kék=férfiak, zöld=kiemelt ülőhelyek és liturgikus tárgyak.) (2015)

BIBLIOGRÁFIA

Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. In: *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 254. sz., Az Erdélyi Múzeum - Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 2005,

Forrás: <http://mek.oszk.hu/03100/03187/03187.pdf>; utolsó megtekintés: 2016.09.30.

Buzogány Dezső – Sipos Gábor (szerk.): *Erdélyi református egyháztörténeti adatok 3. - A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728-1790.*, Kolozsvár, 2005. Forrás: <http://mek.oszk.hu/12500/12589/12589.pdf>; utolsó megtekintés: 2016.09.19.

Csáki Árpád: *Templomi helyek rendszere Háromszéken a XVII-XVIII. században*. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/I. Konferencia Pápán, 2002. június (Veszprém, 2004)

Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_VESZ_Nepivall_6_1/?pg=0&layout=s; utolsó megtekintés: 2016. 09. 19.

Csáki Árpád: *A sepsiszentgyörgyi református egyház története a 17-19. században*. Sepsiszentgyörgy Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011

Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz VII., Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, 1990,

Forrás: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/index.html>; utolsó megtekintés: 2016.09.02.

Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék. In: *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 201. sz., Az Erdélyi Múzeum - Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1947, Forrás: http://epa.oszk.hu/eme/books/b1_P11213_201.pdf; utolsó megtekintés: 2016.09.25.

Ősz Sándor Előd: Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben. In: *Református Szemle* 101.4, 2008,

411-420. pp., Forrás: <http://konyvtar.proteo.hu/hu/publikacio/304>; utolsó megtekintés: 2016.10.02.

ÁBRÁK FORRÁSA

01 A szerző által rajzolt ábra,

a fotó forrása: <https://www.facebook.com/Sepsimagyaros/photos>; utolsó megtekintés: 2016. 10. 03.

02 A szerző által rajzolt ábra és készített fotó.

03 A szerző által rajzolt ábra és készített fotó.

04 A szerző által rajzolt ábra és készített fotó.

05 A szerző által rajzolt ábra és készített fotó.

DANIELISZ DÓRA

Építész, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének doktorandusza.

Kutatási területe: protestáns templomépítészet. Témavezetője: Dr. Krähling János, egyetemi docens.

E-mail: danieliszdora@gmail.com